

Vasile
Coroban

Studii Articole Eseuri

Selecția și îngrijirea textelor de **Mihai Papuc**
Prefață de acad. **Mihai Cimpoi**

Aprobat de Comisia de selecție pentru editarea cărții naționale și editat cu contribuția Ministerului Educației, Culturii și Cercetării.

Ediția de față prezintă cititorului o sumară selecție din cele mai relevante studii, articole și eseuri ale criticului și istoricului literar Vasile Coroban cu referință la scriitorii noștri clasici (Grigore Ureche, Miron Costin, Ion Neculce, Dimitrie Cantemir, Vasile Alecsandri, Ion Creangă ș.a.), la cei universali (Dante, William Shakespeare, Jean-Jacques Rousseau, Fiodor Dostoievski, Prosper Mérimée ș.a.), precum și la probleme de istorie și teorie literară („Originile romanului modern”, „Autenticul și ficțiunea artistică”, „Note despre comic”, „Originile nuvelei”, „Tradițiile prozei narative românești” ș.a.). Selecția este însoțită de un portret literar al cărturarului conturat de acad. Mihai Cimpoi. Cartea se adresează în primul rând liceenilor, studenților filologi, profesorilor din instituțiile de învățământ de profil, tuturor iubitorilor de frumos.

Responsabil de ediție: Mihai Papuc

Corectori: Mariana Belenciuc, Maria Cornesco

Redactor tehnic: Nina Duduciuc

Machetare computerizată: Anatol Andrițchi

Copertă: Romeo Șvet

Întreprinderea Editorial-Poligrafică *Știința*,

str. Academiei, nr. 3; MD-2028, Chișinău, Republica Moldova;

tel.: (+373 22) 73-96-16; fax: (+373 22) 73-96-27;

e-mail: prini_stiinta@yahoo.com; prini@stiinta.asm.md;

www.editurastiinta.md

Toate drepturile asupra colecției „Moștenire”, inclusiv asupra acestei ediții, aparțin Întreprinderii Editoriale-Poligrafice *Știința*.

Descrierea CIP a Camerei Naționale a Cărții

Coroban, Vasile

Studii. Articole. Eseuri / Vasile Coroban; sel. și îngrijirea textelor de Mihai Papuc;

pref. de Mihai Cimpoi. – Ch.: Î.E.P. *Știința*, 2018 (Combinatul Poligrafic) – 300 p.

Apare cu contribuția Min. Educației, Culturii și Cercetării. – Referințe bibliogr. la sfârșitul cap.

și în subsol.

ISBN 978-9975-85-139-8

821.135.1(478).09

© Selecția și îngrijirea textelor: *Mihai Papuc*, 2018

© Prefață: *Mihai Cimpoi*, 2018

© Î.E.P. *Știința*, 2018

Cuprins

Modelul critic Vasile Coroban (acad. <i>Mihai Cimpoi</i>)	4
Notă asupra ediției (<i>Mihai Papuc</i>)	9
Reflecția moral-filozofică și observația psihologică la Gr. Ureche, M. Costin și I. Neculce	11
Informații despre tematica romanului popular chinez la Milescu Spătarul	23
Tradițiile prozei narative moldovenești	28
Dimitrie Cantemir – scriitor umanist	53
Distanțarea ironică în „Istoria unui galbăn”	150
Originile romanului modern	154
Romanul – fenomen estetic	189
Originile nuvelei	211
„Divina comedie” și romanul modern	223
Notă despre comic în „Don Quijote”	236
William Shakespeare	243
„Confesiunile” lui Jean-Jacques Rousseau	249
Dostoievski și arta romanului	255
La centenarul lui Prosper Mérimée	265
Călătoriile lui Gulliver, panoramă ironică a lumii	280
Boileau și estetica clasicismului	296

3. Dimitrie Cantemir – scriitor umanist – reprodus după volumul V. Coroban, „Dimitrie Cantemir – scriitor umanist”, fragmente, capitolele I, II și III, Chișinău, Editura „Cartea Moldovenească”, 1973.

4. Distanțarea ironică în „Istoria unui galbăn” – reprodus după volumul V. Coroban, „Studii, eseuri, recenzii”, Chișinău, Editura „Cartea Moldovenească”, 1968.

5. Originile romanului modern – reprodus după volumul V. Coroban, „Romanul moldovenesc contemporan”, ediția a II-a revăzută, Chișinău, Editura „Cartea Moldovenească”, 1974.

6. Romanul – fenomen estetic – reprodus după volumul V. Coroban, „Romanul moldovenesc contemporan”, ediția a II-a revăzută, Chișinău, Editura „Cartea Moldovenească”, 1974.

7. Originile nuvelei – reprodus după volumul V. Coroban, „Studii, eseuri, recenzii”, Chișinău, Editura „Cartea Moldovenească”, 1968.

8. Autenticul și ficțiunea artistică – reprodus după volumul V. Coroban, „Pagini de critică literară”, Chișinău, Editura „Cartea Moldovenească”, 1977.

9. „Divina comedie” și romanul modern – reprodus după volumul V. Coroban, „Studii, eseuri, recenzii”, Chișinău, Editura „Cartea Moldovenească”, 1968.

10. Notă despre comic în „Don Quijote” – reprodus după volumul V. Coroban, „Studii, eseuri, recenzii”, Chișinău, Editura „Cartea Moldovenească”, 1968.

11. William Shakespeare – reprodus după volumul V. Coroban, „Studii, eseuri, recenzii”, Chișinău, Editura „Cartea Moldovenească”, 1968.

12. „Confesiunile” lui Jean-Jacques Rousseau – reprodus după volumul V. Coroban, „Studii, eseuri, recenzii”, Chișinău, Editura „Cartea Moldovenească”, 1968.

13. Dostoievski și arta romanului – reprodus după volumul V. Coroban, „Pagini de critică literară”, Chișinău, Editura „Cartea Moldovenească”, 1977.

14. La centenarul lui Prosper Mérimée – reprodus după volumul V. Coroban, „Pagini de critică literară”, Chișinău, Editura „Cartea Moldovenească”, 1977.

15. Călătoriile lui Gulliver, panoramă ironică a lumii – reprodus după volumul V. Coroban, „Pagini de critică literară”, Chișinău, Editura „Cartea Moldovenească”, 1977.

16. Boileau și estetica clasicismului – reprodus după almanahul „Meridiane 1985”.

La transliterare textele ediției au fost adaptate la normele ortografice actuale ale limbii române, conform lucrării de referință DOOM².

Mihai Papuc

Reflecția moral-filozofică și observația psihologică la Gr. Ureche, M. Costin și I. Neculce

Marii cronicari Grigore Ureche, Miron Costin și Ion Neculce scriu letopisețele lor din imbold propriu, din dorința imperioasă, născută de suflul veacului lor, de a afla și de a determina cauzele „neșezării” țării lor, Moldova. Descoperind originile vechi ale limbii și ale poporului („de la Râm”) și atestând istoricește lunga existență și continuitate a vieții de stat în Moldova, cronicarii folosesc aceste date în scop propagandistic, caută să demonstreze că țara lor, amenințată în secolul XVII de cotoștiri, ruină și desființare, are un drept legitim, în virtutea trecutului ei istoric, la independență și libertate de acțiune pe planul politicii interne și externe. Tendința principală a acestor cronicari e aceea de a trezi conștiința contemporanilor lor, ațipită și paralizată de interese egoiste, lăcomie, goană după averi și slavă, disensiuni și facțiuni, organizate în bună măsură și de Poarta Otomană, pentru a împila mai cu ușurință Țara Moldovei și a nu fi suspectată de imixțiuni în treburile ei.

Vechea istoriografie este tendențioasă, întrucât autorii cronicelor, pledând pentru independența țării lor, susțin și apără totodată interesele economice și politice ale clasei dominante a feudalilor. Ar fi însă o greșeală grosolană de a se identifica în mod absolut ideile cronicarilor cu acelea ale oligarhiei boierești din acea epocă. Conștiința de faptul că neatârarea Moldovei depinde de o serie întreagă de factori interni și externi, Gr. Ureche, M. Costin și I. Neculce se adresează prin cronicile lor unui cerc cât mai larg de oameni, dorind să-i facă adepți ai concepției lor, să lupte pentru așezarea țării, neștirbindu-se, bineînțeles, ordinea eternă, după părerea lor, a tocmelilor feudale. Opere de propagandă și de pledoarie publicistică, cronicile noastre au un stil și o manieră de apreciere a faptelor omenești, care le apropie mai mult de operele de imaginație decât de expunerea erudită istoriografică.

Pentru cronicarii noștri istoria țării nu e numai o simplă succesiune de evenimente, ci și un prilej de meditații și un model de învățăminte morale. „Mulți scriitori, – spune Ureche, – s-au nevoit de au scris rândul și povestea țărilor, de au lăsat izvod pre urmă și bune și rele, să rămâie feciorilor și nepoților, să le fie de învățătură, despre cele rele să se ferească și să se socotească, iar de pre cele bune să urmeze și să învețe și să îndirepteze.” Aceeași idee, într-o formă și mai concretă, o exprimă M. Costin: „nime să nu bănuiască, căci să pomenescu acestea, că letopisețile nu sântu numai să le citească omul, să știe ce au fostu în vremi trecute, ce mai multu să hie de învățătură, ce este bine și ce este rău și de ce-i să se ferească și ce va urma hie cine: domnul den faptele domnilor, care cum au fostu și cu ce veste și pomană, să ia urmă de viață, boierii urmându pre boierii cei cinsteși și înțelepți, slujitoriul a slujitoriu, că cineși după breasla sa, cine urmadză pre cel cinsteș, cinstit, cine urmadză pre cel rău, rău este și rău să va săvârși”.

Vedem deci că M. Costin se adresează direct tainelor sociale, preconizând ideea unei nete distincții a binelui de rău. Fiecare „breaslă” (aici categorie socială – V.C.) trebuie să fie păstrătoare a unor norme etice de purtare înăuntrul ei. Aceeași semnificație de călăuză morală are letopisețul în concepția lui Neculce, care spune în „Predoslovie”: „Deci, fraților cetitorilor, cu cât veți îndemna a ceti pre acest letopisătu mai mult, cu atâta veți ști a vă feri de primejdii și veți fi mai învățați a dare răspunsuri la sfaturi ori de taină, ori de oștire, ori de voroave, la domni și la noroadе de cinste”. Într-un cuvânt, letopisețul este un codex viu de fapte morale atât pentru domnitor, cât și pentru popor.

Cei doi poli ai moralei, binele și răul, sunt priviți de cronicari din perspectiva dogmelor creștine și a concepțiilor etice ale epocii respective; sluga să fie credincioasă stăpânului, adică boierul să asculte de domnitor, slujitorul de boier, iar poporul să se supună tuturor. Concepția aceasta e atât de evidentă în letopisețe, încât nu cere exemplificări și demonstrații. Toți cronicarii se revoltă atunci când masele populare, răzbite de necazuri și împovărate de dijme, încearcă să răstoarne aceste raporturi morale și să le înlocuiască prin altele mai echitabile și mai conforme intereselor lor vitale. Acest fapt e consemnat cu toată rigoarea de M. Costin: „O! nestătoare și niciodată încredințate lucrurile a lumii, cum vârsteadză toate și turbură și face lucruri împotrivă! Cându cu cale să fie frică celoru mai mici de cei mai mari, iară cursul lumii aduce de este de multe ori celui mai mare de cei mici grije. Fericiti sântu împărații, craii, domnii, carii domnescu așa, să nu le hie de cei mai mici niciodată siială. Un craiu de

Englitera, de câte ori să îmbrăca diminețile, de atâtea ori dzicea sângur și: «Adu-ți aminte că a multe gloate de oameni ești stăpânu». Domnii cei buni și direpți fără grije și desfătați stăpânescu, iară cei răi tot cu siială”. Prin urmare, natura lucrurilor și raporturilor omenești constă în supunere – cei mici ascultă de cei mari, dar această lume a subordonării trebuie să fie guvernată de principii umanitare, cei mari fiind îndatorați să asigure într-un mod oarecare munca și pacea celor mici. Acest gând al lui M. Costin se întâlnește într-o formă sau alta la Ureche și Neculce, pe care îi desparte o distanță de un secol. Asta dovedește că în gândirea cronicarilor este o continuitate și o comunitate de vederi.

Dar cronicarii nu sunt totuși moraliști excesivi, care urmăresc cu perseverență să impună toate rigourile preceptelor creștine, cum o făceau istoriografii și moraliștii Evului Mediu. Ideea de habotnicie și de austeritate exorbitantă le este străină; ei știu prea bine că firea omenească are păcatele și slăbiciunile ei, neconformându-se strict, fără rezerve, unor principii etice ideale. Dacă personajul istoric are virtuți și merite deosebite în istoria țării sale, păcatele lumești i se iartă într-o măsură. Foarte caracteristic în această ordine de idei este portretul fizic și moral al lui Ștefan cel Mare, zugrăvit cu atâta măiestrie de Ureche: „Fost-au acestu Ștefan-Vodă om nu mare de statu, mânios și de grabu vărsătoriu de sânge nevinovat; de multe ori la ospete omorea fără giudețu. Amintrilea era om întreg la fire, neleneșu, și lucrul său îl știa a-l acoperi și unde nu gândea, acolo îl aflai. La lucruri de războaie meșter, unde era nevoie însuși să vârea, ca văzându-l ai săi, să nu să îndărăpțeaze și pentru aceea raru războiu de nu biruia. Și unde biruia alții, nu perdea nădejdea, că știindu-să căzut gios, să rădica deasupra biruitorilor. ...Iară pe Ștefan-Vodă l-au îngropat țara cu multă jale și plângere în mănăstirea în Putna, care era zidită de dânsul. Atâta jale era, de plângea toți ca după un părinte al său, că cunoștea toți că s-au scăpatu de mult bine și de multă apăratură. Ce după moartea lui, până astăzi îi zicu *sveti* (sfânt – V.C.) Ștefan-Vodă, nu pentru sufletu, ce iaste în mâna lui Dumnezeu, că el încă au fostu om cu păcate, ci pentru lucrurile lui cele vitejești, carile nimenea din domni, nici mai nainte, nici după aceea l-au ajunsu”. Ceea ce e remarcabil e faptul că domnitorul e apreciat ca om cu slăbiciunile lui și ca figură istorică cu merite excepționale. Pe cronicar îl interesează mai presus de toate ipostaza pământească a eroului, lăsând pe seama bisericii aprecierea păcatelor.

Apropierea aceasta de pământesc se face deosebit de simțită la I. Neculce, care este și mai tolerant în privința cerințelor preceptelor morale creștine,

nesocotind necesară îndeplinirea lor întocmai, dacă omul are merite pentru țară. Iată ce spune el despre moartea unui boier Constantin Costache Gavriliți, om de stat cu merite: „Apoi l-au adus slugile la Ieși, și i-au ieșitu vodă înainte și cu toată boierimea, și l-au îngropat la mitropolie, afară lângă ușa bisericii, c-așe au pofțit el, să nu-l îngroape în biserică. Și mari cinste i-au făcut la îngropare, și mai mulți oameni striga: «Dumnezău să-l ierte» dicât «să nu-l ierte». Că măcaru că era om mândru și zavisnic asupra unora, după cum își pizmătară neamul Gavrilițeștilor, dar ave și unii lucruri bune. Că era om și harnicu, nici mitarnic sau lacom, și era și om libovnicu, ospătători. Dragă-i era cinstea, și mai aleasă decât toată era ce mai bună, că să pune tari în prici cu domni și cu alții pentru țară. Sta di să price, ca să nu o jăcuiască. Pentru acee nărodul mai mult striga: «Dumnezeu să-l ierte». Și noă încă ni să cade, celor ce om citi, di vremi că sta pentru țară cu bini, să dzăcim: «Dumnezău să-l ierte». Că boierul cari stă cu bine pentru țară di spun, macar de-ar vini și la primejdia vieții, i să cade de la ace țară și di la peminteni a-i da mai multă cinste di laudă decât de hulă”.

Portretul și reflecția morală, care îl însoțește, denotă o extrem de îndăuitoare atitudine față de păcatele omenești, ele fiind răscumpărate de meritele pentru țară. Asemenea reflecții morale sunt foarte frecvente și la Miron Costin.

Concepția aceasta despre natura omenească este mai mult laică și filozofică decât religioasă. Observatori pătrunzători ai realității și fini cunoscători ai sufletului omenesc, Gr. Ureche, M. Costin și I. Neculce sunt conștienți de faptul că între idealul moral creștin și viața pământească există bariere ce nu pot fi ușor desființate din cauza patimilor și pofțelor pământești, cărora omul se supune mai cu ușurință decât preceptelor și comandamentelor morale. „Ce, binele pururea este gingaș – spune M. Costin –, și pentru păcatele oamenilor, nu în multă vreme stătătoriu.”

Desigur, în concepția cronicarilor, voința lui Dumnezeu este forța care diriguiește faptele omenești și distribuie pedepse pentru fărădelegile pământești. Dar această voință divină nu se manifestă direct în treburile oamenilor; ea există mai degrabă ca o fatalitate deistică, în firea lucrurilor. „Iară ce este să nu treacă – spune M. Costin –, cu anevoie să mută cu sfatul.” Cronicarul simte existența unor legi obiective, asupra cărora nu poate acționa la un moment omul, pentru a schimba cursul istoriei. Și mai explicit este gândul lui M. Costin în următoarele rânduri, devenite cunoscute de toată lumea: „Dzicem că de ar hi cutare și cutare, acmu ar hi într-altu chip. Iară nu sintu vremile supt cârma omului, ce bietul om supt vremi”. S-a dedus

de aici că M. Costin ar fi un gânditor fatalist, deoarece afirma că omul nu poate evita ceea ce îi este predestinat. Ideea aceasta nu poate fi acceptată în întregime, ca o sentință fără apel. Cronicarul sesizează aici mai degrabă intuitiv că în procesul istoric au loc evenimente care se plămădesc îndelung și nu mai pot fi împiedicate în desfășurarea lor prin voință sau deliberare omenească. În general, M. Costin, îndrăgostit de ideile lui Plutarh, pe care le cunoaște în parte, admite că în anumite condiții și împrejurări oamenii de stat pot îndrepta cursul istoriei într-o direcție bună și dreaptă: „Scrie Plutarhu, vestitu istoricu..., el dzice că hărnicia împăraților și domnilor mai multu să înțelege din cuvintele lor și sfaturi grăite de dânșii, care cum și pân încât au fostu, decât den războaie făcute de dânșii, că războaiele, avuția și prilejul vremii face mai de multe ori. Iară cuvântul și sfat înțeleptu den singură hirea izvorăște, până în cât este precum dzice și Înțelepciunea lui Solomon: «Изъ оустъ праведного исходитъ разумъ» [Den rostul dreptului izbucnește înțelepciunea]*. Tradusă în limbajul de azi, ideea lui M. Costin are următorul sens: faptele unui om de stat sunt bune și înțelepte, dacă istoria le adeverește ca atare. Biruința în războaie sau averea pot fi câștigate uneori prin vicleșug, forță brutală și strâmbătate, iar asta nu stă în firea lucrurilor. Gândul acesta e călăuzitor la cronicarii noștri.

Ideea imperfecțiunii omului și a societății din cauza intereselor bănești și a ambiției predomină la Neculce. Expresii ca „zavistie și lăcomie, după cum îi obiceiul lumii aceștia”, „Ce, după cumu-i orânduiala aceștia lumi lacomă, au întunecat mintea solilor...” ș.a. sunt curente în letopisețul său.

Haosul moral și corupția devin atât de mari în acest veac, încât uneori cronicarii noștri manifestă chiar un fel de scepticism în privința îndreptării oamenilor și a triumfului binelui, asta văzându-se mai ales din portretele negative în majoritatea lor, cuprinse în aceste cronici. E admisă însă în unele cazuri existența unei justiții divine, care, întocmai ca Nemezis, intervine la momentul oportun pentru a împărți răsplata după faptă. La Neculce, de pildă, sunt foarte dese observațiile de felul următor: „Iar e, la bătrânețe, au rămas săracă, și ocărăta de voroava oamenilor, și cu o casă plină de copii. Așe au plătit și Dumnezău Ducăi-Vodă, pe cum au făcut și el altora”. Aici e vorba de familia tiranului domnitor Duca-Vodă, rămasă în mizerie.

* E de remarcat că, temându-se să nu fie suspectat de prea mare aderență la ideile istoricului păgân, M. Costin se sprijină și pe înțelepciunea biblică. Procedeu acesta e frecvent la toți cronicarii noștri.

Se știe că o parte din „Letopisețul Țării Moldovei de la Aron-Vodă încoace” de M. Costin și „Letopisețul Țării Moldovei” de I. Neculce au caracter mai degrabă de memorii, autorii fiind martori și părtași ai evenimentelor, decât de operă erudită. Descriind trecutul, Gr. Ureche nu urmărește nici el să dea atât o operă de erudiție, cât mai ales vrea să schițeze un tablou moral și „filozofic” al trecutului: „Pre aceea urmând și chizmind, măcar că să află și de alții semnate lucrurile Țării Moldovei, apucatu-s-au și dumnealui (Ureche – V.C.) de au scris începătura și adaosul, mai apoi și scăderea, care să vede că au venit în zilele noastre...” Intenția de a lămuri cauzele „scăderii”, ale declinului moravurilor și al vieții politice în Moldova stă pe primul plan la cronicarii noștri. Reînviind trecutul, ei au în față înaintea de toate imaginea reală a societății și a contemporanilor, pe care doresc să-i dămirească și să-i instruiască în vederea unei posibile îndreptări a lucrurilor. Scrisul cronicarilor pornește, cu alte cuvinte, de la concret și real, pentru a ajunge la concluzii de ordin etic și filozofic.

Importanța observării directe a fenomenului istoric e subliniată îndeosebi de M. Costin: „Den cinci simțiri ce are omul, anume vederea, audzul, mirosul, gustul și pipăitul, mai adevăratu de toate simțiri este vederea. Că pren audzu, câte aude omul, nu se poate aședza deplin gândul, este așa ce să aude, au nu este, căci nu toate sintu adevărate, câte vin pren audzul nostru. Așa și mirosul de multe ori înșală, fiindu multe mirodenii dentâiu grele, iară apoi mare și iscusit miros facu. Gustul încă este așa, că multe ne paru că sintu dulci, apoi simțim amărăciune și împotrivă, multe amare că sintu ne paru și sintu dulci. Pipăitul, iarăș multe pipăim în chip de une și sintu altele și nu le putem a le cunoaște cu singur pipăitul, fără vedere. Iară vederea singură den toate așadză în adevăr gândul nostru și ce să vede cu ochii, nu încape să hie îndoială în cunoștință”. În continuare cronicarul menționează că i-a fost mai ușor să scrie letopisețul începând de la domnia lui Vasile Lupu, deoarece a avut prilejul să vadă și să asiste la evenimente („cu multu mai pre lesne a ne scrie de aceste vremi, în care mai la toate ne-am prilejit singuri”). La fel, Neculce are mai întâi pe retina ochilor zugrăvit evenimentul și după aceea depozitat în inima sa: „...ce au scris singur, dintru a sa știință, cât s-au tâmplat de au fost în viața sa. Nu i-au mai trebuit istoric strein, să citească și să scrie, că au fost scrisă în inima sa”. Vederea sau observația directă are deci precumpănire față de documentul sau informația scrisă.

Fenomenul acesta e mai mult decât interesant în câteva privințe. S-a susținut, de pildă, că letopisețele lui Gr. Ureche și M. Costin copiază aproape

servil procedeele istoriografiei polone, uneori chiar și în detalii, cum ar fi acelea ale portretelor.* S-a ripostat însă că arta portretizării și a caracterizării personajelor nu e inspirată de istoriografia polonă la Gr. Ureche și M. Costin, ci de „subtilitățile retoricii latine”, aducându-se paralele interesante.** Influența istoriografiei polone și a „subtilităților retoricii latine” nu poate fi tăgăduită, întrucât în adevăr cronicarii moldoveni împrumută date istorice din cronicile polone și într-o măsură caută modele literare, care să le ajute să scoată în relief individualitatea fizică și morală a unor personalități istorice. Dar există o mare diferență între istoriografia moldovenească și istoriografia polonă, când e vorba de modalitatea de a expune evenimentele sau de a portretiza. Străduindu-se să dea faptelor aparență de mare obiectivitate, cronicarii poloni preferă mai întâi de toate documentul, actul scris sau mărturia, acestea având scopul principal de a garanta autenticitatea evenimentului. În modul acesta, între realitatea istorică și sentimentele vii ale istoricului se ridică un paravan, care stăvilește pornirile lirice, improvizația și imaginația rebelă. Cronicarii moldoveni, dimpotrivă, evită pe cât posibil afișarea ostentativă a documentului, trecându-l deseori sub tăcere. Ei caută înainte de toate să-l pună în contact direct pe cititor cu realitatea vie istorică, referindu-se la experiența lor proprie, subiectivă, când li se întâmplă să fie martori oculari ai evenimentului. În alte întâmplări ei folosesc cu multă plăcere tradiția orală, anecdoticul tragic sau comic, păstrat din om în om, pe care-l amplifică pe calea imaginației pentru a însufleți întâmplarea. În orice caz, ei au icoana societății lor, care le slujește pentru a caracteriza trecutul.

Însuși Ureche, care descrie numai evenimente, la care n-a fost martor, pornește totdeauna de la imaginea realității contemporane lui, fiind vorba de a schița portrete de oameni. Când îl caracterizează pe domnitorul Iliș-Vodă, care „în vedere să arata creștinu, iară noaptea în slobozenie mahmetenească să dideasă”, prin cuvintele „ci nădejdea pre toți i-au amăgitu, că dinafară să vedea pom înflorit, iară dinlăuntru lac împuțit”, cronicarul are în vedere mai degrabă prezentul decât trecutul. Documentul, sau mărturia scrisă, ar fi îndepărtat de văzul contemporanilor chipul sinistru al domnitorului turcit, pe când proverbul, mereu viu în conștiința oamenilor, actualizează afectiv figura înstrăinatului de țară.

* Vezi: P.P. Panaitescu, *Influența polonă în opera cronicarilor Ureche și Miron Costin*, A.R., București, 1925.

** Pompiliu Constantinescu, *Scrieri alese*, București, 1957, p. 88–110.

Caracterizarea prin proverbe a figurilor istorice, procedeu literar frecvent în letopisețe, urmărește scopul de a apropia de noi personajul și de a-i înțelege mai bine natura lui omenească. Tot așa anecdota, legată de viața figurii istorice, este un mod de actualizare și de prezentare scenică.

În consecință, istoriografia de tipul acelei polone prezintă mai multe garanții pentru istoric, pe când istoriografia moldovenească oferă mai multă plăcere estetică, la cronicarii noștri realitatea vie și latura anecdotică având funcția de a actualiza și dramatiza evenimentul istoric.

Observația directă și critică, așa cum o avem la cronicari, potențează obiectivitatea artistică a tabloului, face imaginea lucrurilor mai clară și mai sensibilă, iar aceasta la rândul său acționează mai puternic asupra facultăților noastre de percepere. Prin asta se lămurește forța emotivă a scrisului cronicarilor moldoveni.

În funcție de modul prezentării evenimentelor istorice – pe bază de documente sau pe bază de observație directă – se află și reflecția morală. În cronicile unde primează documentul, reflecția morală intervine mai mult în mod mecanic; ea este luată din scripturile sfinte sau din filozofi și lipită sau mai bine zis aplicată la eveniment. Faptul acesta se observă, mai ales, în istoriografia de tip medieval, în special la cronicarii moldoveni Macarie, Eftimie și Azarie, care despuiesc cronograful bizantin de citate cu caracter moral sau filozofic, totdeauna bombastice, pentru a le potrivi la firea domnitorilor a căror viață o descriu. Cu totul altfel procedează cronicarii Gr. Ureche, M. Costin și I. Neculce. La dâșii reflecția morală sau filozofică se articulează organic cu evenimentul descris, este o consecință și o generalizare a faptelor observate, care trebuie să servească drept călăuză în viață.

Încă filozoful grec Antistene spunea: „Conceptul este aceea ce exprimă esența durabilă a lucrurilor”*. Anume că reflecțiile de ordin moral sau filozofic la cronicarii moldoveni se cristalizează oarecum, căpătând forma de concept, maximă sau sentință. Descriind actul injust și agresiv al lui Vasile Lupu împotriva lui Matei Basarab, M. Costin se oprește în narațiunea sa, intercalând o reflecție de ordin filozofic, care denotă la acest cronicar o mare profunzime de gândire: „O! nesățioasă hirea domnilor spre lățire și avuție oarbă. Pre cât să mai adaoge, pre atâta râhnește. Poftile a domnilor și a împăraților n-au hotar. Avându multu, cum n-ari avea nemică le pare. Pre câtu îi dă Dumnedzău, nu să satură. Avându domnie, cinste și mai mari

* Diogène Laërce, *Vie, doctrines et sentences des philosophes illustres*, Garnier, Paris, 1965, p. 8.

și mai late țări poftescu. Având țară și țara altuia a cuprinde cască și așea lăcomindu la altuia, sosescu de pierdu și al său”. Reflecția aceasta îl vizează nu numai pe Vasile Lupu, ci are în vedere și alte figuri istorice ale timpului; cronicarul folosește cam aceeași termenii pentru a dezaproba războiul început pe nedrept de regele Poloniei împotriva cazacilor, vrând să le răpească volnicia. În definitiv, acest gând are caracter universal, indicând că agresiunea, războiul injust se termină de obicei cu înfrângerea agresorului. La Ureche reflecții filozofice sunt evidențiate în paragrafe aparte, purtând titlul de „Nakazanie silnim”, „Certare și învățătură”, „Învațătură celor mari și puternici” ș.a.

La Neculce, fire mai sensibilă și mai impulsivă, reflecția se transformă în imprecuație de ordin moral sau în invectivă de o extremă violență: „Așe socotescu eu cu firea me această proastă, când a vre Dumnedzău să facă să nu fie rugină pe fier, și turci în Țarigrad să nu fie, și lupii să nu mânânce oile în lume, atunce poate nu vor fi nici greci în Moldova și în Țara Muntenească, nici or fi boieri, nici or pute mânca aceste doao țări, cum le mânâncă. Iar alt leac n-au rămas cu condeiu meu să mai pomenescu, ca să pot găci. Focul îl stângi, apa o iezăști și o abați pe altă parte, vântul când bate, te dai în laturi, într-un adăpost și te odihnești, soarele întră în nour, noaptea cu întunericul trece și să face iar lumină, iar la grec milă, sau omenie, sau dreptate, sau nevicleşug, nici unele de aceste nu sânt, sau frica lui Dumnedzeu. Numai cându nu poate să facă rău să arată cu blândețe, iar inima și firea, tot cât aru pute, este să facă răutate”. Fără îndoială, Neculce n-are în vedere aici poporul grec, ci pe grecii din Fanarul Constantinopolului, instrumente de împilare și slugi credincioase ale turcilor, care, fiind investiți cu puteri depline de către Poarta Otomană, deveneau dregători în Țara Moldovei și o asuprau crunt și nemilos, netemându-se de nimeni și de nimic. Promiscuitatea morală a fanarioților devine foarte grăitoare prin comparațiile cu stihiiile naturii, care, după părerea cronicarului, sunt mai puțin primejdioase decât firea vicioasă a aventurierilor din Fanar. Ura împotriva grecilor din Fanar nu e prezentă numai la cronicari, ea se întâlnește și într-o serie de balade și cântece populare moldovenești, unde grecul fanariot apare în rolul de slugă perfidă sau de unealtă de caznă în mâinile domnitorului.

Faptul observat se cristalizează deseori la cronicari într-o definiție psihologică cu substrat de ordin moral. Spicuim de la M. Costin câteva definiții psihologice, creații proprii, ce-l apropie pe cărturarul nostru de moralisti celebri din diferite timpuri: „Și hiecându unde este frica,

nu încap dragostea”; „O! îndrăcite a voitorului de rău veninuri, ce nu scornește limba amară a neprietenului”; „Iară vrăjmășia acoperită mai multu rău aduce” (în tălmăcire contemporană: „Dușmănia ascunsă e mai primejdioasă”); „Sfatul alege den loc câtă osebire este între omu și omu”; „Iară nestătoare și lunicoase hirile omenești! La greu și la nevoie cineși de sinea să stea și apoi și cela și celaltu mai lesne pieru!”; „Iară puterea ce nu lucrează?”; „Împotriva oștilor celor streine hie cându cei de loc sintu mai tari”. Asemenea observații abundă la M. Costin, și e de remarcat că în unele cazuri el menționează singur că a fost martor la asemenea manifestări de ordin psihologic sau la fante, care pun în evidență morala șubredă a persoanelor indicate.

Nefiind cu stricteță subordonați unor dogme și exprimând părerile lor proprii despre oameni și evenimente, cronicarii au posibilitate de a se detașa de obiect, de a privi realitatea înconjurătoare ca un spectacol, observând uneori chiar sforile care pun în acțiune pe actori. Demnitarii Porții Otomane, care ridică viclenia la rangul de artă rafinată, născocesc cele mai diabolice mijloace, pentru a ruina autoritatea potrivnicului, când e vorba de a căpăta influență în trebile de stat sau de a ocupa un post oarecare. M. Costin constată ironic că demnitarii turci: „De multe ori cu laudă pre neprietenul său mai curându coboară și ales supt împărăția lui soltan Murat cu mare sială era toți”. Lauda e mai puțin suspectă decât pâra; ea abate în altă parte bănuiala sau prepusul victimei și îi dă posibilitate uneltitorului să se pună la bun adăpost de suspiciune. Asemenea observații din realitatea vie sunt adevărate descoperiri psihologice.

Din cauza uneltirilor, delatărilor și a tiraniei apăsătoare a acestui veac, omul, silindu-se să evite suspiciunea sau să disimuleze gânduri, sentimente, intenții, îmbracă diferite măști, dintre care cea mai răspândită e masca fățărniciei. Această dublă existență a omului nu scapă de privirile scrutătoare ale cronicarilor, și mai ales atunci când ce îmbracă masca pentru a se face rău, a se ascunde adevărul. Starea psihologică a personajelor e redată cu deosebită măiestrie, însufletind narațiunea, dându-i relief și plasticitate. Despre boierii Ciogolești, care urzesc un complot împotriva lui Vasile Lupu, M. Costin, care i-a ținut sub observație directă, scrie: „cât pri pășitul lor și pre căutătură, cine le-ar hi luat seama le-ar hi cunoscut îndată vina”. I. Neculce constată cu satisfacție malițioasă starea sufletească a domnitorului Grigore Ghica, care e nevoit să părăsească scaunul mai bogat al Munteniei și să-l ocupe pe cel mai sărac al Moldovei: „Și după ce-au vinit în Iaș în scaun, să arăta vesel, cătră toți boierii cu dragoste. Numai i să cunoaște fața,

că-i pare pre rău și i-i rușine, unde l-au scos văru-său din Țara Muntenească”. Sarcasmul lui Neculce devine deosebit de acru când e vorba de anumite figuri ale vieții politice, care induc în eroare oameni dreți și cuminți prin adoptarea măștii fățărniciei, a celor „doao obrază”, „doao fețe” sau a multor „hiri”.

Deseori observația psihologică la Neculce, fiind completată cu un detaliu prozaic, devine comică, spectaculoasă: „Ce împăratul, văzind acea gloată de oameni, au și trimis de le-u luat arzul (reclamația – V.C.) și, cetindu-l, l-au puiurdit (confirmat – V.C.) la vizirul, să le facă pe voie pentru ce-or pofti. Și atunce cu toțai au rădicat pe Mihălachi Spătarul de l-au pus domn. Să face a nu-i plăce să primească domnia, ca și fata cie ce dzisă unui voinic: «Fă-te tu a mă trage, și eu oi merge plângând». Așe să face și Mihai-Vodă, că nu-i trebuiește domnia”. Datorită acestei comparații, mica scenă capătă caracter de comedie, unde e demascată falsa modestie.

Tendința de a releva pregnant, prin compararea cu fenomenele naturii, stări sufletești, neobișnuite și încordate, se întâlnește la Ureche: „Văzându Pătru-Vodă atâta adeverință de la împăratul, fu bucuros foarte și inima i să veseli, cunoscându că cum să ridică o negură întunecată și să răsipește, așa și el să curăți de scârba ce-i zăcea la inimă”. Desigur, Ureche își imaginează această stare sufletească, deoarece el n-a fost martorul ei. Observația psihologică de aici ține mai mult de domeniul literaturii artistice (așa procedează romancierul cu eroii săi fictivi, descriindu-le starea sufletească) și ea are rolul de a da naștere iluziei realului, ca în literatura de imaginație. Procedul acesta e folosit pe larg de M. Costin și I. Neculce.

În general, istoriografia savantă enumeră virtuțile sau viciile figurilor istorice în forma lor abstractă, fără a le interioriza. Cronicarii moldoveni, dimpotrivă, caută să concretizeze, să facă sensibile stările sufletești sau calitățile morale, pe calea analizei, prin comparații sau chiar metafore. Se învederează deci o tendință spre analiza psihologică, caracteristică pentru ficțiunile artistice. Prin asta cronicile lui Gr. Ureche, M. Costin și I. Neculce, pe lângă că sunt importante documente, aparțin într-o măsură literaturii artistice.

Cronicarii moldoveni au avut o înaltă idee despre misiunea scrisului lor. Deși prizonieri deplini ai ideologiei feudale, ei nu pregetă totuși să privească critic la moravurile clasei căreia aparțin. Din galeria de sute de portrete ale letopisețelor noastre puține, chiar foarte puține sunt acelea care întrupează virtuți demne de urmat. Cronicarii au o conștiință netă a decăderii moravurilor și a deformării naturii omenești de către interese